

An Analysis of Child-Rearing Methods in the Dimensions of Insight, Inclination, and Action with a Focus on Surah Luqman

**Sedigheh Parvan¹ Rahman Ashrieh²
Faezeh Azimzadeh Ardebili³**

Received: 2025/03/28 • Revised: 2025/05/22 • Accepted: 2025/06/10 • Published online: 2025/06/29

Abstract

Human beings possess three dimensions: insight, inclination, and action, and the stages and methods of upbringing are aligned with these dimensions of insight, inclination, and behavior. In the family system, the most critical issue is the proper upbringing of children based on religious teachings. The main question in this study is: In the process of religious upbringing, why is it that despite providing extensive insight and knowledge about religious matters to children, religious behavior is sometimes not observed? How can a correct method of upbringing be

1. Ph.D. graduate in Comparative Tafsir, University of Qur'anic Sciences and Teachings, Qom, Iran (corresponding author) (based on the Ph.D. dissertation in Comparative Tafsir, University of Qur'anic Sciences and Teachings, Qom).
parvansd@gmail.com
2. Associate Professor, University of Qur'anic Sciences and Teachings, Qom, Iran.
oshryeh@quran.ac.ir
3. Associate Professor, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.
faezehazimzadeh@yahoo.com

* Parvan, S., Ashrieh, R., & Azimzadeh Ardebili, F. (2025). An Analysis of Child-Rearing Methods in the Dimensions of Insight, Inclination, and Action with a Focus on Surah Luqman. *Studies of Quranic Sciences*, 7(2), pp. 34-66.

<https://doi.org/10.22081/jqss.2025.71213.1359>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Research Institute, Qom, Iran

© 2025 "authors retain the copyright and full publishing rights"

presented based on Quranic teachings? This study aims to examine a Quranic example from Surah Luqman using a documentary-library method and a descriptive-analytical approach through qualitative content analysis. By analyzing the methods of Luqman, the Wise in raising his child, the study concludes that the first dimension in child-rearing is the recognition of monotheism (Tawhid) and the hereafter, which is an invitation to knowing God. Luqman the Wise reinforced the inclination toward monotheistic insight, leading to behavior, by employing two primary motivators: advice and affection, which serve as energizing factors. The most significant behavioral instructions Luqman used in raising his child include establishing prayer, enjoining good and forbidding evil, patience in the face of hardships, and avoiding arrogance and pride. Therefore, simultaneous attention to all three levels—insight, inclination, and action—in child-rearing internalizes religious teachings and adds depth to upbringing.

Keywords

Religious Upbringing, Parental Role in Upbringing, Insight, Inclination, Action.

Extended Abstract

One of the most important topics in the field of human sciences is the issue of human upbringing. Humans are unique beings who require the greatest guidance to achieve perfection, and the family institution serves as the central framework for nurturing and developing the potential abilities of children. Child-rearing within the family can be examined from two perspectives: (a) the family is the primary institution of upbringing, and during the early years of life—when personality is formed—the individual is directly and indirectly most influenced by the family; (b) even when the individual enters educational institutions such as schools, the family continues to play a role in upbringing, complementing or even correcting the schooling and social upbringing.

In addition to family cohesion, the advancement of society depends on the proper upbringing of children. Islam places special emphasis on childhood education, considering it both a parental duty and a right of the

child. The Qur'an explicitly defines the roles and functions of each parent, particularly the mother, in facilitating effective child-rearing (Qur'an, 2:233). This study aims to examine the educational goals of insight, inclination, and action, explore the interrelationship among these three levels, and analyze how their simultaneous development can maximize the effectiveness of religious upbringing in children. Since the stability of society depends on the cohesion of the family institution, and the endurance of the family, like any other institution, relies on the fulfillment of its objectives, the upbringing of children is undoubtedly a key priority. In the context of religious education, the ultimate goal is to achieve spiritual growth and divine perfection, supported by intermediary objectives. The main question addressed in this research is: Why, despite providing children with sufficient insight and awareness, is corresponding religious behavior sometimes not observed? Additionally, the study examines the three layers of religious upbringing—insight, inclination, and action. To achieve the main goal of religious education, educators, particularly parents **as the child's first teachers, must attend to these intermediary objectives.** Therefore, this paper seeks to answer the following questions: What is upbringing, and how can the parental role in religious upbringing be analyzed through the dimensions of insight, inclination, and action? How do these three layers interact, and how do they enhance the effectiveness of religious upbringing?

This research employs a documentary-library method and a descriptive-analytical approach, using qualitative content analysis to examine a Quranic example from *Surah Luqman*.

The outcome of this study, based on examining the methods employed by Luqman the Wise in raising his child, is as follows: The first dimension in child-rearing is the domain of recognizing Tawhid (monotheism) and the Hereafter, which essentially invites the child to know God. Luqman **the Wise strengthened the child's inclination toward this dimension of monotheistic insight** using two primary motivators—advice and affection—which act as energizing factors, ultimately leading to proper behavior. Some of the most important behavioral instructions used by

Luqman include establishing prayer, enjoining good and forbidding evil, showing patience in the face of hardships, and avoiding arrogance and pride. Therefore, simultaneous attention to all three dimensions—insight, inclination, and action—in child-rearing internalizes religious teachings and adds depth to upbringing.

The stability of society depends on the cohesion of the family institution, and the growth and perfection of a child are the results of proper nurturing and education, which occurs at multiple levels, referred to as the educational objectives of insight, inclination, and action. **The insight dimension relates to the individual's knowledge and understanding; the inclination and emotional dimension concern the individual's feelings and religious interests; and the action dimension encompasses the individual's behavior and performance.** In a parental educational program for their child, each of these three levels must be addressed in line with the ultimate purpose of creation—human perfection—considered as intermediary objectives. In religious upbringing, acquiring insight, developing inclination, and guiding action revolve around beliefs, God-consciousness, and the Hereafter. Insight is crucial because parents must focus on this layer to effect meaningful **changes in the child's religious development, as it constitutes the foundation of religious education and prepares the child for the next stages.** This highlights the importance of the insight dimension as the first intermediary goal. Action, or behavior, represents the outward layer of the human personality. Achieving insight and inclination should precede action. Religious knowledge serves as the foundation for religious action. Feelings and inclinations act as initial motivators that drive the individual toward proper religious behavior. In the monotheistic tradition, mere knowledge of religious teachings, without righteous action, holds no value. The next layer of **child-rearing pertains to the child's inclinations, including emotions, feelings, and interests.** In fostering religious adherence, all activities are oriented toward God—the source of existence—and elicit emotional states such as fear and awe, love and aversion, hope and expectation, and anger and serenity in the child. If a

person strives to gain a clear understanding of their religious beliefs but does not experience these emotional states during the religious development process, they are not fully practicing their faith, or there is a deficiency in their religious path. Therefore, religious emotions and experiences are a necessary condition for genuine religiosity. In monotheistic education, knowledge alone is insufficient, and outwardly religious behavior without heartfelt inclination and emotion lacks efficacy.

In religious upbringing, parents must attend to the child's emotional dimension as well. Parents are not merely lecturers who verbally convey religious content, nor are they merely actors who perform religious roles. They must demonstrate love and aversion, fear and submission, hope and expectation, and other emotions toward religious teachings and practices in their own behavior, and simultaneously evoke these emotions in the child. Stimulating such religious feelings and emotions ultimately leads to the manifestation of religious behavior.

بحث حول طرق تربية الأبناء فى ساحات الإدراك، والأميال والسلوك من منظار سورة لقمان*

صديقه پروان^١ رحمان عشريه^٢ فائزه عظيم زاده الأردبيلي^٣

تاريخ الإستلام: ٢٠٢٥/٠٣/٢٨ • تاريخ التعديل: ٢٠٢٥/٠٥/٢٢ • تاريخ القبول: ٢٠٢٥/٠٦/١٠ • تاريخ الإصدار: ٢٠٢٥/٠٦/٢٩

الملخص

الإنسان يمتلك ثلاث ساحات رئيسة هي: الساحة الإدراكية، والساحة الانفعالية أو الميالية، والساحة السلوكية. وتتوافق مراحل وأساليب التربية مع هذه الساحات الثلاث. فى نظام الأسرة، تُعدّ التربية السليمة للأطفال القائمة على التعاليم الدينية القضية الأهم. والسؤال الرئيسى فى هذا البحث هو: لماذا لا يُراعى السلوك الدينى أحياناً فى عملية التنشئة الدينية، رغم تزويد الأطفال ببصيرة ومعرفة واسعة بالقضايا الدينية؟ وكيف يمكن تقديم طريقة تربية صحيحة

١. طالب دكتوراه فى التفسير المقارن، جامعة علوم والمعارف القرآنية، قم، إيران. (المؤلف المسئول) (مقتبس من أطروحة دكتوراه فى مجال التفسير المقارن، جامعة علوم والمعارف القرآنية، قم).

parvansd@gmail.com

٢. أستاذ مشارك، جامعة علوم والمعارف القرآنية، قم، إيران.

oshryeh@quran.ac.ir

٣. أستاذ مشارك، جامعة الإمام الصادق، طهران، إيران.

faezehazimzadeh@yahoo.com

* پروان، صديقه؛ عشريه، رحمان؛ عظيم زاده الأردبيلي، فائزة. (١٤٠٤). بحث حول طرق تربية الأبناء فى ساحات الإدراك، والأميال والسلوك من منظار سورة لقمان. الفصيلة العلمية الترويجية دراسات علوم القرآنية، ٧(٢)، ص ٣٤-٦٦.

<https://Doi.org/10.22081/jqss.2025.71213.1359>

الناشر: المعهد العالى للعلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران.

© ١٤٠٤ «حقوق الطبع والنشر محفوظة للمؤلفين بشكل كامل»

مستندة إلى التعاليم القرآنية؟ يهدف هذا البحث إلى دراسة نموذج قرآني من سورة لقمان عبر منهج جمع البيانات من المصادر المكتبية، وأسلوب وصفى-تحليلي قائم على تحليل المحتوى النوعي. ومن خلال تحليل طرق لقمان الحكيم في تربية ابنه، توصل البحث إلى أن أولى الساحات في تربية الأبناء هي ساحة التعرف على التوحيد والمعاد، والتي تمثل الدعوة إلى معرفة الله. وقد عزز لقمان الحكيم الميل والرغبة نحو هذا الإدراك التوحيدي من خلال محرّكين رئيسيين هما النصح والمحبة، وهما بمثابة قوى دافعة تحفز هذا التوجه، مما يؤدي في النهاية إلى السلوك العملي. ومن بين أهم التوجيهات السلوكية التي وجهها لقمان لابنه: إقامة الصلاة، الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، الصبر على الشدائد، والابتعاد عن الكبر والغرور. وعليه، فإن الاهتمام المتزامن والمتوازن بكل من أبعاد الإدراك والميل والسلوك في تربية الأبناء يسهم في ترسيخ القيم الدينية بعمق ويضفي على التربية بعداً جوهرياً.

الكلمات المفتاحية

التربية الدينية، دور الوالدين في التربية، الإدراك، الميل، السلوك.

واکاوی روش‌های تربیت فرزند در ساحت بینش، گرایش و کنش با نگاهی به سوره لقمان

صدیقه پروان^۱ رحمان عشریه^۲ فائزه عظیم‌زاده اردبیلی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۸ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۳/۰۱ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۰ • تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۰۸

چکیده

انسان دارای سه ساحت بینش، گرایش و کنش است و مراحل و روش‌های تربیتی نیز متناسب با ساحت‌های بینشی، گرایشی و رفتاری است. در نظام خانواده مهمترین مسئله، تربیت شایسته فرزندان براساس آموزه‌های دینی است. مسئله اصلی در این پژوهش این است که در مسیر تربیت دینی، چرا به‌رغم دادن انبوهی از بینش و آگاهی درباره مباحث دینی به فرزندان، برخی مواقع رفتار دینی مشاهده نمی‌شود؟ چگونه می‌توان براساس آموزه‌های قرآنی روش تربیتی درست را ارائه نمود؟ این پژوهش درصدد است با روش گردآوری اسنادی-کتابخانه‌ای و تحقیق توصیفی-تحلیلی به روش تحلیل

۱. دانش‌آموخته دکتری تفسیر تطبیقی دانشگاه علوم و معارف قرآن، قم، ایران (نویسنده مسئول). (برگرفته از رساله دکتری رشته تفسیر تطبیقی دانشگاه علوم و معارف قرآن قم).

parvansd@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-6153-9390>

۲. دانشیار، دانشگاه علوم و معارف قرآن، قم، ایران.
oshryeh@quran.ac.ir; <https://orcid.org/0000-0001-5558-3221>

۳. دانشیار، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.
faezehazimzadeh@yahoo.com; https://orcid.org/0009_0003_1647_8420

* پروان، صدیقه؛ عشریه، رحمان، عظیم‌زاده اردبیلی، فائزه. (۱۴۰۴). واکاوی روش‌های تربیت فرزند در ساحت بینش، گرایش و کنش با نگاهی به سوره لقمان. مطالعات علوم قرآن، ۷(۲)، صص ۳۴-۶۶.

<https://doi.org/10.22081/jqss.2025.71213.1359>

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

© ۱۴۰۴ «حق تألیف و حقوق کامل انتشار برای نویسندگان محفوظ است»

محتوای کیفی به بررسی نمونه قرآنی از سوره لقمان پردازد. این تحقیق با واکاوی روش‌های لقمان حکیم در تربیت فرزندش، به این نتیجه رسید: اولین ساحت در تربیت فرزند ساحت شناخت توحید و معاد است که همان دعوت به خداشناسی است. لقمان حکیم با دو محرک اصلی پند و محبت که جنبه انرژی‌دهندگی دارند، گرایش و رغبت به ساحت بینش توحیدی را تقویت نمود که منجر به رفتار می‌شود. از مهمترین دستورات رفتاری که لقمان حکیم در تربیت فرزند به کار برده است، عبارتند از: اقامه نماز، امر به معروف و نهی از منکر، بردباری در برابر سختی‌ها و عدم تکبر و غرور؛ بنابراین، توجه هم‌زمان به هر سه سطح بینش، گرایش و کنش، در تربیت فرزند، باعث درونی شدن آموخته‌ها دینی شده و به تربیت عمق می‌بخشد.

کلیدواژه‌ها

تربیت دینی، نقش تربیتی والدین، بینش، گرایش، کنش.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

یکی از مهمترین مباحث در عرصه علوم انسانی، موضوع تربیت انسان است. انسان یگانه موجودی است که برای رسیدن به کمال، بیشترین نیاز به تربیت را دارد، و نهاد خانواده کانونی است برای تربیت و پرورش توانایی‌های بالقوه فرزندان. تربیت فرزند در خانواده از دو منظر طرح می‌شود: الف) خانواده نهاد اساسی تربیت است و فرد در سال‌های نخست زندگی که شخصیتش شکل می‌گیرد، به صورت مستقیم و غیرمستقیم از خانواده بیشترین تأثیر را می‌پذیرد؛ ب) زمانی که شخص وارد نهادهای تربیتی مانند مدرسه می‌شود، خانواده نیز در تربیت او نقش دارد و کامل‌کننده یا حتی اصلاح‌کننده تربیت مدرسه‌ای و اجتماعی اوست. افزون بر انسجام خانواده، پیشرفت جامعه نیز در گرو تربیت صحیح فرزندان است. اسلام^۱ برای تربیت در دوران کودکی اهمیت ویژه‌ای قابل است و آن را از وظایف والدین و حقوق فرزندان می‌داند. قرآن کریم برای ساماندهی ثمربخش وظیفه فرزندپروری، نقش و کارکرد هر یک از والدین، بویژه مادر، را تعیین می‌کند (بقره، ۲۳۳).

با هدف بررسی اهداف تربیتی بینش، گرایش و کنش و واکاوی رابطه این سه سطح با یکدیگر و چگونگی تأثیرگذاری بیشتر آن در فرایند تربیت دینی فرزند در این مقاله به پژوهش می‌پردازیم. از آنجایی که پایایی جامعه به انسجام نهاد خانواده بستگی دارد و مانایی نهاد خانواده، مانند هر نهاد دیگری، منوط به تحقق هدف‌هایش است، بی‌تردید، یکی از اولویت‌ها در نظام خانواده تربیت فرزندان شایسته است و در تربیت دینی، هدف اصلی دستیابی به رشد و کمال الهی می‌باشد، که در این مسیر اهداف میانی دیگری نیز وجود دارد.

در این پژوهش مسئله اصلی این است که در مسیر تربیت دینی، چرا به رغم دادن بینش و آگاهی کافی به فرزندان، بعضاً رفتار دینی متناسب مشاهده نمی‌شود. همچنین

۱. در این پژوهش تربیت مورد نظر، تربیتی است که مبتنی بر آموزه‌های دین اسلام که گاهی با عنوان تربیت دینی [که لفظ عام تری می‌باشد] آمده است.

برآنیم به عنوان اهداف تربیتی، به بررسی لایه‌های تربیتی بینش، گرایش و کنش در تربیت دینی پردازیم. به‌منظور دست‌یابی به هدف اصلی تربیت دینی، اهداف میانی بینشی، گرایشی و کنشی باید مورد توجه مریان تعلیم و تربیت، بویژه والدین به‌عنوان اولین مربی کودک قرار گیرد.

بنابراین نگارنده بر آن است در مقاله پیش‌رو، به این پرسش‌ها پاسخ دهد: تربیت چیست و نقش تربیتی والدین با توجه به اهداف بینشی، گرایشی و کنشی چگونه واکاوی می‌شود؟ لایه‌های سه‌گانه تربیت چگونه بر هم اثر گذاشته و چگونه باعث تأثیرگذاری بیشتر در امر تربیت دینی می‌شوند؟

در این پژوهش، روش گردآوری اطلاعات، اسنادی-کتابخانه‌ای است و نوع تحقیق توصیفی-تحلیلی به روش تحلیل محتوا و تحقیق کیفی است.

۱. تربیت

واژه تربیت، در اصل، عربی و مصدر باب تفعیل است. اصل و ریشه این واژه، از ماده «ر.ب.ب» (شریف قریشی، ۱۳۸۵، ص ۴۱) و در آن مفهوم پرورش نهفته است و «رب» از اسمای الهی است که در فارسی آن را معادل پروردگار دانسته‌اند، بدان جهت که تربیت همه موجودات و اصلاح آنان به ذات ربوبی برمی‌گردد (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۵۳) و در معنای مالک، خالق، صاحب، مدبر، مربی، قیم، سرور و منعم آمده است. همچنین اصلاح‌کننده و تربیت‌کننده هر چیز را «رب» گویند. بدین‌سان تربیت، یعنی ایجاد حالتی پس از حالتی دیگر در چیزی، به‌صورت گام به گام و تدریجی، تا به بالاترین حدکمال خود برسد. این واژه گاهی به معنای پروردن و پروراندن، زمانی به معنای رشد و رشددادن، و گاهی به معنای تزکیه و پاک‌ساختن اخلاق فرد از آلودگی‌ها و رذایل است (آقانهانی، ۱۳۹۲، ص ۱۷).

استاد مطهری می‌گوید: «تربیت عبارتست از پرورش دادن؛ یعنی استعدادهای درونی‌ای را که بالقوه در یک شیء وجود دارد، به فعلیت درآوردن و پروراندن؛ بدین معنا که انسان استعدادهای نهفته‌ای دارد و با تربیت صحیح است که این استعدادها

شکوفای می‌شود و در جهت مطلوب قرار می‌گیرد» (مطهری، بی‌تا، ج ۱، ص ۵۶). به عبارتی دیگر، تربیت در مورد انسان به معنی بالفعل کردن استعدادها بالقوه به صورت ارادی و آگاهانه و برای رسیدن به اهداف متعالی است، تا فرد بتواند با تغییراتی، مرتبه وجود خویش را از مرتبه پایین‌تر به موقعیت برتر برساند و از استعدادهای درونی‌اش بهره‌گیرد. رشد و کمال و نزدیک شدن به مرتبه انسان کامل، که عالی‌ترین هدف است و محصول تربیت و پرورش صحیح اسلامی است، طی مراحل مرتبط با هم حاصل شده که شامل سه سطح و لایه است: سطح شناختی و بینشی که مربوط به سطح دانش و آگاهی فرد درباره آموزه‌های دینی است؛ سطح گرایش و احساسات قلبی همچون علائق و انگیزه‌ها می‌باشد، و سطح عینی و کنشی است که رفتارها و عملکرد فرد را شامل می‌شود (ابراهیم‌زاده، ۱۳۷۹، ص ۴۰). هریک از این سطوح و لایه‌های تربیتی به منزله اهداف میانی محسوب می‌شوند و دست‌یابی به هریک در راستای هدف اصلی است که همان تربیت شایسته، و رشد و کمال و نزدیک شدن به مرتبه انسان کامل است؛ از این‌رو در این پژوهش از آنها با عنوان اهداف بینشی، گرایشی و کنشی در نقش تربیتی والدین یاد می‌کنیم.

قرآن کریم در اهمیت نقش تربیتی مؤمنان نسبت به خود و خانواده این‌گونه تذکر می‌دهد که افزون بر توجه به خود، به تربیت خانواده هم همت گمارند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ؛ ای کسانی که ایمان آوردید هم خودتان و هم خانواده‌تان را از آتش جهنم دور نگاه دارید، آتشی که مردمان و سنگ‌ها هیزم‌های آنند» (تحریم، ۶). نیز می‌فرماید: «قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَأَهْلِيَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛ بگو: زیانکاران [واقعی] کسانی هستند که روز قیامت سرمایه وجود خود و کسانشان را به تباهی داده باشند» (زمر، ۱۵). پس خسارت و ضرر واقعی آن است که انسان و خانواده او جهنمی شوند و روز قیامت همگی به سوی آتش روانه گردند. به‌درستی که خسارت واقعی آن است که کسی خودساخته نباشد و نتواند در خانواده خود تأثیر مثبت گذارد. با اندکی دقت این نکته روشن می‌شود که حفظ خود و خانواده از آتش جهنم به غیر از تربیت صحیح میسر نمی‌شود.

۲. نقش تربیتی والدین

تربیت موضوعی است که در علوم مختلف مانند روان‌شناسی، تعلیم و تربیت، مطالعات زن و خانواده و همچنین در آموزه‌های دینی مورد توجه و تأکید قرار گرفته است. امام صادق علیه السلام درباره فرزند سه حق را بر پدر لازم می‌داند که تأثیر دو مورد از آن‌ها به‌طور مستقیم تربیتی است (حسینی‌زاده، ۱۳۹۷، ص ۳۴). امام صادق علیه السلام می‌فرماید: تَجِبُ لِلْوَالِدِ عَلَى وَالِدِهِ ثَلَاثُ خِصَالٍ اِخْتِيَارُهُ لِرِوَالِدَتِهِ وَ تَحْسِينُ اِسْمِهِ وَ الْمُبَالَغَةُ فِي تَأْدِيبِهِ؛ فرزند بر پدر سه حق دارد: انتخاب مادر مناسب برای او، نام نیک نهادن بر او و جدیت در تربیت او (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۸، ص ۲۳۶).

نقش توأمان پدر و مادر در تربیت فرزند بر کسی پوشیده نیست. طبق تأکیدی که در روایات بر نقش تربیتی پدر شده است، اغلب نقش‌های مادر نیز زیر چتر تربیت قرار می‌گیرد و همه ابعاد تربیتی را شامل می‌شود. اهمیت نقش‌های مادرانه نیز به حدی است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله زن باردار را همانند روزه‌دار شب زنده‌دار و مجاهدی می‌داند که با جان و مالش در راه خدا جهاد می‌کند (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۴۹۶). امام خمینی رحمته الله علیه نیز نقش تربیتی مادران را هم‌سنگ شغل انبیا علیهم السلام دانسته است. ایشان در بیانی خطاب به مادران می‌فرماید: «خداوند شما را برای تربیت انسان‌ها، که شغل انبیا است، حفظ کند» (موسوی خمینی، ۱۳۷۵، ج ۷، صص ۵۰۴-۵۰۵). بر این اساس، هم‌طراز رسالت انبیا، می‌توان نقش‌های تربیتی را با عنوان «رسالت» یاد کرد؛ از این‌رو مهمترین وظیفه زنان «رسالت‌مادری» است (علی‌اکبری، ۱۳۹۶، ص ۸۷). از آنجایی که رسالت انبیا علیهم السلام انسان‌سازی و به تبع آن جامعه‌سازی است و آینده‌سازان جامعه توسط پدر و مادر تربیت می‌شوند، هدف خلقت و هدایت جامعه به مسیر مطلوب، با وجود پدران و مادران آگاه به نقش تربیتی‌شان انجام می‌شود.

۳. تدابیر تربیت کودک از دیدگاه اسلام

از دیدگاه اسلام هدف از زندگی انسان رسیدن به سعادت دنیوی و اخروی است و نیل به آن تنها از طریق به کمال‌رساندن استعدادها بالقوه وی امکان‌پذیر است.

در اسلام، نقش تربیتی والدین در قبال کودک دارای مراحل است. هر یک از مراحل، در جهت وصول به اهداف تربیتی مورد نظر شارع مقدس، سازوکارهای خاص خود را دارد، که در آموزه‌های دینی، جزئیات هر مرحله، با دقت و نکته‌سنجی بیان گردیده است. آموزه‌های اسلامی افزون بر تقسیم‌بندی و تأکید بر مراحل تربیتی پس از تولد، مرحله قبل و حین رشد جنین (ر.ک: غافر، ۶۷) را مهم دانسته و این مراحل را به عنوان مقطعی مؤثر، در رشد انسان برشمرده، و تأثیرگذاری شرایط پیش از تولد و حتی پیش از انعقاد نطفه بر تربیت شخص را نیز مورد توجه قرار داده است. قال الصادق علیه السلام «الغلام یلعب سبع سنین و یتعلم الکتاب سبع سنین و یتعلم الحلال و الحرام سبع سنین؛ امام صادق علیه السلام می‌فرمود: طفل هفت سال بازی کند، هفت سال خواندن و نوشتن بیاموزد، هفت سال مقررات زندگی و حلال و حرام قانونی را یاد بگیرد (حرعاملی، ۱۳۹۷ق، ج ۱۵، ص ۱۲۴). در اینجا به یکی از مهمترین این مراحل که مرتبط با موضوع پژوهش است، می‌پردازیم.

۴۷

مُطالَعَةُ الْعِلْمِ

و کاوی روش‌های تربیت فرزند در ساخت پیش، گرایش و کنش با نگاهی به سوره لقمان

۱-۳. تربیت در دوران پس از تولد

در سال‌های اخیر با توجه به هجده رسانه‌ها برای مداخله در امور خانواده و تربیت فرزندان، و تصاحب فکر و اندیشه آنان، نقش تربیتی پدر و مادر در برابر فرزندان از بدو تولد بیش از پیش اهمیت پیدا کرده است. روش‌های تربیتی دیروز جوابگوی نیاز خانواده در تربیت فرزندان در دنیای پرسرعت در پیشرفت و انفجار اطلاعات نیست. تربیت دارای مقدمات و زیرساخت‌هایی است که غفلت از فراهم آوردن زیرساخت‌ها در تربیت کودک، گوی و میدان عرصه تربیت را از دست والدین امروز خواهد ربود و خانواده و جامعه را در برابر تربیت فرزندان خلع سلاح خواهد کرد.

۲-۳. زیر ساخت‌های تربیت کودک

برای بررسی عمیق تربیت دینی و شکل‌دهی به شخصیت کودک، لازم است به لایه‌های شخصیتی وی، که عبارتند از بینش، گرایش و کنش، توجه شود (اسکندری‌نژاد،

۱۳۸۹، ص ۱۱۶؛ همان گونه که قبلاً ذکر شد، در برنامه تربیتی والدین برای فرزند، بایسته است هریک از این سه سطح به عنوان اهداف میانی مورد توجه قرار گیرد، زیرا عدم توجه به هریک از لایه‌های تربیتی، هدف اصلی (تربیت صحیح اسلامی) را با چالش مواجه خواهد کرد. در ادامه، یکایک این ساحت‌های تربیتی، مطرح خواهد شد و به تحلیل این مطلب می‌پردازیم که چگونه توجه به این سه ساحت می‌تواند به تربیت صحیح منجر شود.

۳-۲-۱. بینش

اندیشه و خرد در انسان، که موجودی دارای اندیشه و تفکر شناخته می‌شود، اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد. این ویژگی در انسان تا اندازه‌ای اهمیت دارد که اندیشیدن را اساسی‌ترین ویژگی تمایز انسان با موجودات دیگر دانسته‌اند. ذهن انسان به گونه‌ای است که مفاهیم تصویری را با یکدیگر ترکیب می‌نماید و میان آنها حکم برقرار می‌کند و در پی آن، گزاره‌های تصدیقی شکل می‌گیرد. انسان در مقام استدلال با ترکیب و تحلیل دانسته‌های تصدیقی، ندانسته‌های خود را به دانسته تبدیل می‌کند؛ بنابراین مجموعه مفاهیم تصویری، تصدیقی و ترکیب و تحلیل میان آنها را به عنوان «بینش‌ها» یاد می‌کنند (وطن دوست، ۱۳۹۷، ص ۴).

«بینش»، عمق‌ترین لایه است که شخصیت انسان بر پایه آن شکل می‌گیرد. «بینش»، نقش پایه‌ای و اساسی، در تربیت انسان داشته و می‌توان آن را نقطه آغاز شکل‌گیری یا اصلاح شخصیت فرد نامید. اگر بدون توجه به این لایه، درصدد شکل‌دهی رفتار کودک و ایجاد تغییر در لایه‌های بعدی برآییم، کنشی که از فرد بروز می‌کند، بی‌ریشه بوده و دارای پشتوانه بینشی نخواهد بود (وطن دوست، ۱۳۹۷، ص ۵).

پدران و مادران باید در ایجاد تغییرات در مسیر دین‌داری فرزند متوجه این لایه باشند و اساس و مبدأ تربیت دینی را همین لایه قرار دهند. می‌بایست به این نکته توجه شود که برای شکل‌دهی شخصیت فرزند و ساختن انسانی رشید و متعالی، باید زمینه‌های ساختن و تغییر در این لایه را فراهم شود، تا بدین وسیله، کودک را وارد دیگر

مراحل تربیتی کند. همین موضوع، بیانگر اهمیت حوزه شناختی به عنوان اولین هدف میانی است.

بنابراین روشن است تا بینش صحیح نباشد، نمی تواند کنش صحیحی انجام گیرد. به عبارتی بینش صحیح مقدم بر رفتار مناسب است و بر آن تأثیر مستقیم دارد و هرچه این بینش عمیق و اصولی تر باشد، رفتار صادر شده نیز از عمق و ثبات بیشتری برخوردار خواهد بود. در تربیت دینی باید بینش و شناخت صحیح مبتنی بر اصول اعتقادی مبدا و معاد باشد تا به رفتار دینی منجر شود.

لازم به ذکر است که امداد شناختی به کودک زمانی کامل و مؤثر است که اولیا در آغاز، اطلاعات دریافتی خود را بازنگری نموده، و یافته های برگزیده و پالایش یافته خود را در تربیت کودک به کار بندند (شاملی، ۱۳۸۶، صص ۲۰۷-۲۰۸). والدین و فرزندان در فرآیند تربیت دینی، نیازمند انواع ویژه ای از شناخت هستند.

از آنجایی که آموزش و دادن بینش و آگاهی به کودک باید با توجه به رشد ذهنی کودک انجام گیرد، و کودک تا حدود ۱۳ سالگی به دلیل محدودیت ذهنی، درکی از امور انتزاعی ندارد، اکثر آموزش هایی که باید به کودک داده شود شامل «محسوسات» است (باهر، ۱۳۹۶، ص ۴۵)؛ از این رو این نوع آموزش ها باید با زبان کودکانه در قالب های جذاب مانند شعر، داستان و فیلم های کودکانه به فرزندان آموزش داده شود و بخشی از آنان از طریق «رفتار» باید تعلیم داده شود تا برای کودک قابل تصور و الگوگیری باشد. والدین در مسیر تربیت کودک باید مفاهیم تربیتی را در قالب و شیوه ای صحیح و متناسب با رشد ذهنی کودک به او منتقل کنند، در این صورت است که فرزند نیز آن را براساس عقل و فطرت می پذیرد، که این آیه به همین حقیقت اشاره می کند: «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا، فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا» (روم، ۳۰).

یکی دیگر از مواردی که والدین در فرایند تربیت دینی نباید از آن غفلت نمایند، آشنایی با مراحل و چگونگی پیمودن مسیر تربیتی برای رسیدن به اهداف مورد نظر است. اگر آنان ندانند که چگونه بینش و اطلاعات دینی را به عمل و کنش تبدیل نموده و آن را در شخصیت کودک نهادینه نمایند، نتیجه مطلوب تربیتی حاصل نخواهد شد.

چه بسا ملاحظه می‌شود کودکان در مدرسه کتاب هدیه‌های آسمان و بینش و معارف اسلامی را کاملاً یاد گرفته و در آزمون پایان سال حداکثر نمره را کسب می‌کنند، یا در کنکور به پرسش‌های معارف اسلامی صددرصد پاسخ صحیح می‌دهند؛ اما این آگاهی و شناخت دینی به کنش دینی منجر نمی‌شود.

حلقه اتصال لایه تربیتی «بینش» به «کنش»، توجه به جایگاه لایه «گرایش» است که پس از مبحث «کنش» به آن خواهیم پرداخت.

۳-۲-۲. کنش

کنش و رفتار، لایه‌ی رویی شخصیت وجودی انسان است. در حقیقت، رسیدن به سطح بینش و گرایش، می‌بایست قبل از کنش و رفتار شکل بگیرد.

در مکتب توحیدی، شناخت نسبت به آموزه‌های دینی به تنهایی ارزشی ندارد، و این نکته در آیات و روایات نیز یادآوری شده و علم بدون عمل، نکوهش شده است (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۰، ص ۳۶۸). دین‌داری تنها دانستن مفاهیم دینی و سخن گفتن درباره موضوعات دینی نیست. در تربیت دینی حتی ایمان و اعتقادات به تنهایی کافی نیست و ایمان همراه با رفتار، کارایی لازم را دارا است و به عبارتی این دو متمم و مکمل یکدیگرند. حلقه اتصال بینش و کنش به یکدیگر، گرایشی است که مبتنی بر بینش است. در واقع شناخت دینی، برای یک عمل دینی به‌عنوان زیرساخت به‌شمار می‌رود و گرایش و علاقه مقدماتی هستند برای برانگیختن شخص به سوی رفتار شایسته دینی.

همان‌طور که قبلاً اشاره شد، گرایش‌ها برخاسته از بینش است، و در تربیت دینی، زمانی گرایش دارای ارزش است که بینش فرد صبغه الهی گرفته باشند. در حقیقت گرایش یکی از اهداف میانی و حلقه اتصال بین بینش و کنش دینی است. در قسمت بعد به تفصیل به اهمیت توجه به هدف «گرایش» خواهیم پرداخت.

۳-۲-۳. گرایش

«گرایش» به معنای میل و رغبت به چیزی می‌باشد (دهخدا، ۱۳۷۸، ج ۱۱، ص ۱۶۷۷۵).

گرایش‌ها از یک سو فطری‌اند. به‌عنوان مثال فضیلت‌خواهی به‌صورت کلی گرایشی فطری است؛ اما فطرت درباره شیوه گرایش به فضیلت بحثی نمی‌کند. گاهی فرد با تعاملاتی که در جامعه دارد، تربیتی که در خانواده و مدرسه کسب می‌کند و با آموزه‌هایی که از دین دریافت می‌کند، گرایش و علاقه مربوط به یک عمل در وی سازمان می‌یابد؛ این نوع گرایش، اکتسابی است (شریف قریشی، ۱۳۸۵، ص ۷۶).

در گرایش‌های فطری، گرایش‌های ثابت انسان‌ها مدنظر است؛ اما گرایش‌های اکتسابی، در نتیجه تربیت‌های متفاوت، خصلت‌های متفاوت فردی را ایجاد می‌کند. در گرایش اکتسابی، اشتیاق به کنش‌گری و تکرار عمل یا اصرار بر آن یا اجتناب از یک عمل و ممانعت از آن، نتیجه ایجاد گرایش مثبت و منفی می‌باشد (یوسفی، ۱۳۸۳، ص ۱۱۹).

گرایش‌های فرد که شامل علائق و عواطف می‌باشد، یکی دیگر از لایه‌های تربیتی است. عواطف و هیجانات از عناصر مهم تربیتی، اخلاقی و روان‌شناسی به‌شمار می‌آید. به‌طور کلی می‌توان گفت عواطف، حالات و انفعالات نفسانی است که پس از ادراک یا احساس اشیای خارجی یا پس از یادآوری آن‌ها، در ما ایجاد می‌شود (هاشمی رکاوندی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۵۹). این لایه تربیتی یکی از اهداف میانی در تربیت به‌شمار می‌رود.

اهداف گرایشی و عاطفی در تربیت، اهدافی هستند که بر احساسات، یا درجه‌ای از پذیرش یا عدم‌پذیرش تمرکز می‌کند و به‌عنوان علایق، نگرش‌ها یا ارزش‌ها بیان می‌شود و سطوح متفاوت ساده تا پیچیده، از شخصیت را شامل می‌شود. این اهداف، حول محور یادگیری فزاینده تربیت شونده و درونی‌سازی ارزش‌ها می‌چرخد (تامی، ۲۰۰۵، ص ۸۴).

لایه گرایش در تربیت، که برخی آن را نیز حیطه عاطفی یا نگرش نام نهاده‌اند، در واقع از مهمترین تغییراتی است که از فراگیران در هر سطحی از تربیت انتظار می‌رود. شاید توضیح مختصری در این باره به درک بیشتر این مفهوم کمک کند. گرایش‌ها در واقع، بُعد احساسی باورها و اعتقادات افراد و زیرساخت رفتارهای افراد است. گرایش‌ها نشان‌دهنده تمایل فرد برای واکنش مثبت و منفی به پدیده‌های پیرامون او اعم از افراد، گروه‌ها، موقعیت‌ها، اشیاء، ارزش‌ها و... است. تعداد معدودی از افراد برای نگرش‌ها،

جنبه ذاتی و سرشتی قایل هستند، اما علم روان‌شناسی، عموماً بر این باور است که غالباً نگرش‌ها و ایجاد گرایش فراگرفتنی، و با آموزش نیز قابل تغییر است. البته واضح است که تغییر در نگرش و ایجاد گرایش سخت‌تر از دادن بینش و شناخت، و یادگیری مفاهیم توسط فراگیران است (یوسفی، ۱۳۸۳، صص ۱۲۰ - ۱۲۱).

اما ایجاد گرایش و برانگیختن احساسات و عواطف به تربیت کمک مؤثری می‌نماید. در تربیت دینی حالات و هیجان‌های درونی انسان (اهداف میانی) در سایه گرایش به هدف اصلی (قرب الهی و کمال انسانی) است، و گرایش‌های دیگر از گرایش اصلی نشأت گرفته و در طول این گرایش قرار می‌گیرد. همان‌گونه که جوادی آملی به نقل از علامه طباطبایی بیان می‌کند: «بندگان مخلص، خدا را شناخته و با نور خدا اشیای دیگر را می‌شناسند و به مقام قلب^۱ می‌رسند» (جوادی آملی، ۱۳۷۲، ص ۴۰). به مقام قلب نمی‌رسد مگر کسی که خوف و خشیت الهی وجود او را فراگرفته باشد، و نتیجه رسیدن به این مقام اینست که نور حکمت بر قلب انسان تابانده می‌شود. چنان‌که رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «رأس الحکمة مخافة الله؛ آغاز حکمت، خوف از خداوند است (ابن بابویه (صدوق)، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۳۷۶). به عبارت ساده‌تر، در دین‌داری، محور فعالیت‌ها، با خداوند، که مبدأ هستی است، تنظیم می‌شود و حالت‌هایی مانند خوف و خشیت، محبت و تنفر، امید و رجا و خشم و سکینه را در فرد ظاهر می‌سازد (مصباح یزدی، ۱۳۸۰، ج ۱، صص ۲۵۳ - ۲۶۳). اگر فردی درباره اعتقادات دینی خود برای رسیدن به بینش و شناختی واضح و روشن تلاش کند، ولی در سیر فرایند دین‌داری، این احساس‌ها را از درون تجربه نکند، متدین نیست یا در تدین او کاستی وجود دارد. پس چنین تجارب دینی، شرط لازم برای دین‌داری است (باقری، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۶۹ و ۷۰).

والدین برای آموزش مفاهیم دینی به فرزندان، در دوره خردسالی، کودکی و نوجوانی باید به این مسئله توجه نمایند که درک محدود و تجربیات ناچیز آنان در زمینه‌های گوناگون زندگی و هیجان‌ات و احساسات کم‌رنگ دینی، او را در تربیت

۱. در مقام قلب، مخلصین که تمام هستی آنان برای خداوند است به آنچه شایسته مقام کبریایی است معتقد هستند.

عمیق دینی فرزند با سختی‌هایی روبه‌رو می‌سازد؛ از این رو در جهت فهم بیشتر و دقیق‌تر مباحث دینی که برای فرزند مطرح می‌شود، و نیز التزام به وظایف و تعهدهای دینی، باید مقدماتی انجام شود. هرچند نمی‌توان این کارها را به تنهایی دینی نامید، به‌عنوان مقدمه‌ای لازم، در تربیت دینی به‌شمار می‌رود. برخی آگاهی‌های مقدماتی و اساسی وجود دارد، که تربیت دینی و آموزش مفاهیم دینی به بچه‌ها، بدون آن، به نتیجه مطلوب نخواهد رسید. این زمینه‌ها در اصطلاح خاص «احساس»^۱ نامیده شده‌اند (باهنر، ۱۳۹۶، صص ۱۴۰-۱۴۲). در کودکان این عواطف و احساسات را باید در خلال و استمرار زندگی آنان، بیدار نمود. برخی از این احساس‌ها عبارتند از:

احساس وجود نیرویی ماورای طبیعی و مقدس و الهی در جهان، احساس تغییر مستمر در جهان و فانی‌بودن همه پدیده‌های دنیا، احساس وجود نظم و هماهنگی در پدیده‌های زندگی، احساس وابستگی ما به دیگر موجودات، از قبیل: انسان‌ها، حیوانات و طبیعت و مسئولیت در قبال آن‌ها، احساس هدفمند بودن آفرینش انسان و زندگی (باهنر، ۱۳۹۶، صص ۱۴۰-۱۴۲)، احساس خوف و خشیت نسبت به خدا، احساس درستی و نادرستی اعمال مانند اطاعت یا نافرمانی الهی و دیگر احساس‌های دینی را می‌توان نام برد. بیدار کردن این احساس‌ها و عواطف نتایجی چون تعجب، محبت، شادی، ترس، امید و نیاز را در فرد ایجاد می‌کند. جداساختن این احساس‌ها از تربیت دینی سبب می‌شود تا تنها قالبی از مراسم، اعمال، عادات و سنن ظاهری بجای تربیت عمیق دینی بنشینند. چنانچه این احساسات و عواطف در کودکان برانگیخته نشود اعمال دینی، گاهی سرگرم‌کننده و گاهی خسته‌کننده، بی‌اهمیت و بی‌معنی خواهد شد. به این ترتیب باید از دوره خردسالی تا نوجوانی به منظور تربیت دینی، بر بیدار کردن این احساس‌ها و هیجانات تمرکز شود. از آنجایی که این زمینه‌ها به‌طور فطری در کودکان وجود دارد، با توجه به این احساس‌ها، باید زمینه‌های فطری وجود کودک را تقویت شود (باهنر، ۱۳۹۶، صص ۱۴۰-۱۴۲).

1. Sensitivity.

اکنون به دو نمونه از این احساس‌ها اشاره می‌شود، که چگونه این احساسات به خداشناسی منجر می‌شود:

در حقیقت، مقصود از «احساس وجود نیرویی ماورای طبیعی، مقدس و الهی در جهان» اعتقاد به خدا و عالم غیب است که به‌طور فطری در وجود کودک نهاده شده است؛ به عبارتی، خداشناسی و اعتقاد به مبدأ و معاد، نه جزء استعداد و ادراکات انسان، بلکه جزء حقیقت و مقوم انسان است که ذات انسان بر آن خلق شده است (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۶، ص ۹۳۵). به تعبیری، انسان با تأمل بیشتر می‌تواند از طریق وجدان و علم حضوری خویش، خود را بنده و وابسته آفریدگار متعال حس کند. هر قدر تأمل انسان بیشتر و موانع بیرونی مفقود باشد، احساس وابستگی نیز رو به فزونی خواهد بود. شاهد و مثال بارز، احساس نیاز به مبدأ لایتناهی در فرض قطع امید از اسباب عادی است؛ برای مثال، مسافران در کشتی در حال غرق شدن یا هواپیمایی که در معرض سقوط است، فقط به قدرت لایزال الهی توسل و تمسک می‌جویند: «وَ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِيَّاهُ فَلَمَّا نَجَّكُم إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ وَ كَانَ الْإِنْسَانُ كَفُورًا» (اسراء، ۶۷). وقتی انسان در دریا بیچاره می‌شود به قلبش می‌افتد و متوجه خدا می‌شود، و خدای را در دل خود حاضر می‌بیند، و به یاد او می‌افتد و دست به دامن او می‌زند. این خود دلالت دارد بر اینکه یاد خدای تعالی هیچ وقت از دل آدمی بیرون نمی‌رود، و در هیچ حالی مغفول نیست، و اگر دعا می‌کند ذات و فطرت او وادارش می‌کند که در ضراء و سراء در شدت و رخاء او را بخواند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۲۱۱). این آیه حاکی از فطری بودن احساس خداشناسی و خداجویی در وجود انسان است که وظیفه والدین توجه‌دادن کودک به این احساس و تقویت و پرورش این احساس است.

مقصود از «احساس وجود نظم و هماهنگی در پدیده‌های زندگی» دقت و مطالعه احوال موجودات است که نشان می‌دهد، جهان و اجزای جهان حساب شده و از روی نظم است. هر چیزی «جایی» دارد و برای آن، «جا» قرار داده شده است و منظوری از این قرار دادن‌ها در کار بوده است. از این موضوع به «برهان نظم» یاد می‌شود. این برهان به ما می‌فهماند که طبیعت مسخر نیرویی ماورای طبیعی است و می‌فهماند که جهان،

نیازمند وجود صانع و حکیم است (مطهری، بی تا، ج ۵، صص ۳۹ - ۴۱). آیه شریفه نیز به این نکته اشاره می کند، «الذی أَحْسَنَ کُلَّ شَیْءٍ خَلَقَهُ» (سجده، ۷) مقصود از نیکویی نظام آفرینش، تناسب اجزای هر موجود و هدفداری آنها در کل است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۱۶۷) در تفسیر کاشف ذیل آیه آمده است: هر موجودی را که بنگری، نظم و هماهنگی را که نشانگر وجود آفریننده دانا و حکیم است در آن می بینی، و «در آفرینش خدای رحمان هیچ خلل و بی نظمی نمی بینی» (سوره ملک، آیه ۳) (مغنیه، ۱۳۹۰، ج ۶، ص ۲۹۸). پدر و مادر از طریق تذکر و یادآوری نظم و هماهنگی موجود در جهان هستی، هیجان کودک مبنی بر وجود صانعی قدرتمند را در کودک تحریک می کنند تا کودک به خداشناسی رهنمون شود.

عواطف و احساسات در ارتباط با عمل دارای سه حیث است: از جهتی، مقدمه و ابزار برای شروع عمل است و از حیثی دیگر، همراه و مقوم عمل و از دیگر حیث نتیجه عمل می باشد. براساس رابطه ای که بین انگیزه و عمل برقرار است، پدر و مادر باید از هر کدام از این سه حیث برای تربیت فرزندان سود جویند. برای اینکه کودک آنچه را که می بیند تقلید کند، یا نوجوان آنچه را که می آموزد، در عمل پیاده سازد، نیاز به نیروی محرکه ای به نام "گرایش و انگیزه" است. تحریک عواطف و ایجاد انگیزه، اگر به درستی انجام گیرد، به کنش منجر می شود. از دیگر جهت، حین انجام عمل دینی اگر به بُعد انگیزشی نیز توجه شود، این انگیزه مقوم عمل خواهد بود و کودک را به ادامه مسیر ترغیب می کند؛ و در نهایت انجام عمل دینی می تواند خود به انگیزش منجر شده، به طوری که آن عمل توسط کودک دوباره تکرار شود.

در روایات نیز به بروز احساسات و عواطف اشاره شده است. حضرت رضا (علیه السلام) می فرماید: «روز غدیر، روز تبسم در روی مؤمنان است» (ابن طاووس، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۶۱). در این روایت از اعمال مؤمنان در روز غدیر، ابراز شادی بیان شده است. همان گونه که کودک در مراسم تولد خویش یا اطرافیان خود، ابراز شادی و برای آن لحظه شماری می کند، والدین باید بستر شادی فرزند را در اعیاد و جشن های دینی فراهم آورند. بدین ترتیب شوق به انجام مناسک و بزرگداشت مناسبت های مذهبی در او ایجاد می شود. در

روایتی از امام صادق علیه السلام نیز این نکته تأکید شده است: «خدا شیعیان ما را رحمت کند که از اضافه طینت ما خلق شده‌اند و با آب ولایت ما عجین شده‌اند و در ایام حزن ما محزون و در ایام سرور ما شادمان هستند» (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۱۹۲؛ ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۶۹). این روایات بیانگر این است که اعمال دینی توأم با احساسات و عواطف شادی و اندوه منعکس شده در کنش مورد تأیید ائمه است.

براین اساس، در تربیت دینی، والدین به‌عنوان مربی در ایفای نقش تربیتی خود، باید به هدف تربیتی گرایش و احساسات توجه نمایند. نقش آنان و نحوه آموزش و تعاملشان با فرزند در این مرحله بسیار اهمیت دارد. مربی به‌مثابه بازیگر نیست که نقش فرد متدین و مبلغ را بازی کند، بلکه او نیز باید از درون خود احساس و گرایش دینی داشته باشد. اگر وی به این حد از تربیت دینی نرسد و ایمان و عقیده، و احساس مبتنی بر آن عقیده از درونش نجوشد، رفتارش اثربخش نخواهد بود. وی به‌عنوان الگو از طریق رفتار خود، و در کل باید در فرآیند تربیت دینی حب و بغض، خوف و مشیت، امید و رجا و دیگر عواطف را نسبت به اعمال و مناسک دینی در رفتار خود بروز دهد و هم این عواطف را در کودک برانگیزد. برانگیخته شدن احساسات و عواطف باعث عمق بخشیدن به تفکر دینی کودک شده و منجر به بروز رفتار دینی می‌شود. به‌عنوان مثال احساساتی مانند رضایت از عبادت خدا، شادی در اعیاد دینی، خوف از نافرمانی الهی و عقوبت گناه یا امید به پاداش در مقابل انجام اعمال نیک، می‌تواند به کنش متناسب منتهی شود.

۴. الگوی تربیتی در ساحت‌های بینش، گرایش و کنش در سوره لقمان

یکی از مباحث مهم تربیتی قرآن، توصیه‌های لقمان حکیم به فرزند خویش است که در آن به لایه‌های تربیتی بینش، گرایش و کنش توجه ویژه شده است. میان تعلیم و تربیت در ساحت‌های بینشی و گرایشی نوعی ترتب منطقی وجود دارد و تعلیم و تربیت در ساحت‌های بینشی، پیش‌نیاز تعلیم و تربیت در ساحت‌های گرایشی است. براساس همین ترتب، منطقی، چنانچه مربی بخواهد نوعی رفتار اختیاری را در مربی تقویت کند، ابتدا باید بینشی درخور نسبت به آن رفتار و نتایج سودمند آن به

متربی بدهد، سپس میل و انگیزه او را نسبت به آن رفتار به اندازه کافی تحریک و تقویت کند و آن‌گاه برای تأثیرگذاری بر اراده‌ی او در تحقق بخشیدن به آن رفتار، به متربی کمک کند تا توانمندی‌های خود را به کار گیرد.

۴-۱. بینش و شناخت در سوره لقمان و کارکرد تربیتی آن

بُعد شناختی، شامل اطلاعاتی است که شخص از موضوع مورد نظر دارد. از دیدگاه روان‌شناسان انگیزشی، شناخت، بر فرایندهای ذهنی به‌عنوان عوامل تعیین‌کننده علی برای عمل کردن، تأثیرگذار است. به عبارت دیگر، شناخت و بینش، عامل اصلی رفتار می‌باشد (ریو، ۱۳۸۰، ص ۱۸۱). از دیدگاه اسلام نیز این نظر پذیرفته شده است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «الْعِلْمُ مَقْرُونٌ إِلَى الْعَمَلِ فَمَنْ عِلِمَ عَمِلَ وَ مَنْ عَمِلَ عِلِمَ؛ علم و عمل به هم بسته شده‌اند؛ بنابراین، هر کس بداند، عمل کند و هر که عمل کند، بداند» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۴۴).

۵۷

مُطَالَعَةُ الْقُرْآنِ

واکوی روش‌های تربیت فرزند در ساخت بینش، گرایش و کنش با نگاهی به سوره لقمان

بنابراین روشن است تا بینش صحیح بر امری نباشد، نمی‌تواند کنش صحیحی انجام گیرد؛ به عبارتی بینش صحیح مقدم بر رفتار مناسب است و بر آن تأثیر مستقیم دارد و هر چه این بینش عمیق و منطقی‌تر بیان شود و صحیح‌تر شکل بگیرد - که پایه و اساس است - رفتار صادر شده نیز از عمق و ثبات بیشتری برخوردار خواهد بود. لقمان حکیم در تعلیم و تربیت فرزند خود همین کار را انجام داده است. ایشان فرزند خود را به بینش صحیح توحیدی و خداباوری فرامی‌خواند: «وَ إِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَ هُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشُّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ؛ و زمانی که لقمان برای فرزندش، درحالی که او را نصیحت می‌کرد، گفت: پسر عزیزم به خداوند شرک نوز که شرک ستمی بزرگ است» (لقمان، ۱۳).

بینش صحیح وقتی با برهان و استدلال همراه باشد، شناخت و معرفت نیز عمیق و ریشه‌ای خواهد بود و از ثبات اثر و مانایی بیشتری نیز در تعلیم و تربیت برخوردار است؛ بنابراین لقمان حکیم در تربیت، برای عمق‌بخشی به بینش توحیدی در فرزند، سخن خود را با برهان و استدلال همراه نمود (به خدا شرک نوز که همانا شرک ستم بزرگی است).

آیات آغازین سوره لقمان نیز در بیان توحید ناب اقامه برهان نموده است. در آیه ۱۰ و ۱۱ سوره لقمان از برهان خالقیت سخن گفته است: «کسی که آسمان‌ها را بدون ستون آفرید و بر زمین صخره‌ها و دشت‌ها قرارداد تا شما را نلرزاند و جنبندگان را در آن گستراند و از آسمان بارانی فرستاد که به‌وسلیه آن از هر چیزی دو نوع با ارزش رویاند. همه این اوصاف اختصاص به خداوندی دارد که او را شایسته بی‌همتایی نموده است و صاحب این نعمت‌ها نیز تنها سزاوار شکرگزاری خواهد بود». در آیه ۱۱ اقامه برهان خالقیت را این‌گونه تبیین کرد: این نعمت‌ها آفرینش خداوند است، نشان دهید غیرخداوند چه چیزی آفریده است؟» چون مخالفان در مقابل این برهان [خالقیت] هیچ استدلال و برهانی ندارند، در ادامه می‌فرماید: مخالفان این برهان ستمکاران، و در گمراهی آشکار هستند؛ بنابراین تنها خالق خداوند است و کسی را شریک او دانستن گناه نابخشودنی خواهد بود.

لقمان حکیم شرک به خدا را ظلم بزرگی دانست. چون هر حرکت تخریبی و ضد الهی از شرک، دنیاپرستی، مقام‌پرستی، هواپرستی و مانند آن سرچشمه می‌گیرد، که هر کدام شاخه‌ای از شرک محسوب می‌شود (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۱، ج ۱۷، ص ۳۸).

دومین بینش و حکمت نظری لقمان در تربیت فرزندش دعوت به معاد و روز حسابرسی و باور کردن آن است. لقمان حکیم درباره باورمندی معاد می‌گوید: «يا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ حَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ؛ پسر عزیزم! اگر به اندازه سنگینی خردلی (کار نیک یا بد) باشد، و در دل سنگی یا در (گوشه‌ای از) آسمان‌ها و زمین قرار گیرد، خداوند آن را به حساب می‌آورد و حاضر می‌سازد، خداوند دقیق و آگاه است» (لقمان، ۱۶).

لقمان، درباره اعتقاد به معاد و باورمندی بدان را نیز با استدلال و برهان همراه نمود: خدای سبحان همان‌گونه که از اوصاف نفسانی و نهانی، اگرچه به اندازه خردلی ضعیف و ریز باشد، آگاه است، از آن خصلت و صفت و از اعمال بسیار ضعیف و ریز شما، حتی اگر در دل سنگ یا در دورترین کرانه‌های آسمان و یا در دل زمین محجوب و پوشیده باشد، باخبر است. ریزی، تاریکی، حجاب و دوری، هیچ‌یک مانع علم خدا به

آن و احضار وی هنگام بررسی اعمال نخواهد بود؛ زیرا خدا، محیط بر همه چیز است. پس این معادشناسی هم به آن مبدأشناسی برمی‌گردد (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۲۳۱).
 لقمان با یادآوری این موضوع به فرزندش هشدار می‌دهد تا روز حسابگری خدا روسفید باشد و مورد پاداش الهی قرار گیرد (صالح سعیدی، ۱۳۸۷، ص ۷۷). یادآوری حسابرسی در آخرت باعث می‌شود تا فرد خوف از نافرمانی الهی در او ایجاد شده و به رفتار نیک ترغیب شود. ایجاد خشیت و امید به پاداش و خوف از روسیاهی در محضر الهی همه مواردی است که با لایه گرایش شخصیت فرزند مرتبط است.

۲-۴. گرایش و کارکرد تربیتی آن در سوره لقمان

بینش و شناخت برای به فعلیت رسیدن کنش مناسب با آن کافی نیست، بلکه نیاز به محرکی دارد که از آن تعبیر به گرایش می‌شود. به عبارتی لازمه انجام یک رفتار زمانی است که افزون بر معرفت، میل و رغبت نیز بدان وجود داشته باشد. از نظر قرآن کریم گرایش به مبدأ و معاد یک امر فطری و درونی است، یعنی گرایش به توحید و معاد در وجود و سرشت انسان نهادینه شده است و انسان براساس همین فطرت توحیدی آفریده شده است: «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا» (روم، ۳۰) هدف از بعثت انبیا علیهم‌السلام نیز این بوده است که فطرت توحیدی را اِثاره و شکوفا نموده و به فعلیت برسانند. «لیستأدوهم میثاق فطرته... و یثیروا لهم دفتائن العقول» (نهج البلاغه، خطبه ۱).

افزون بر فطری بودن گرایش به مبدأ و معاد، عاطفه و محبت نیز از محرک اصلی تبدیل بینش به رفتار به‌شمار می‌رود. حضرت ابراهیم علیه‌السلام در گرایش به توحید و دعوت بدان از برهان محبت بهره برده است: «قَالَ لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ» (انعام، ۷۶). از امام باقر علیه‌السلام نیز روایت شده است: «خداوند متعال به موسی وحی فرمود: ای موسی! مرا دوست بدار و کاری بکن که بندگانم نیز مرا دوست بدارند و خلق را در نزد من محبوب ساز. موسی عرض کرد: پروردگارا! چگونه محبت تو را در دل بندگانت ایجاد نمایم؟ خداوند فرمود: برای آنان نعمت‌ها و الطافم را به نمایش درآور و [علت و حکمت‌های سازنده‌ی] گرفتار نمودشان را برایشان بازگو کن تا مرا دوست بدارند؛ زیرا آنان [پس از

معرفت خواهند فهمید که] از من جز خیر و خوبی سراغ ندارند» (محمدی ری شهری، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۴۴۶). در دعوت لقمان حکیم به بینش توحیدی از دو محرک اصلی یاد شده است: موعظه و پند و اندرز: «وَهُوَ يَعْظُهُ»، یعنی در حالی که او را وعظ و نصیحت می کرد، به بینش توحیدی فراخواند و دیگری عاطفه و خطاب محبت آمیز: پسر نازنیم یا پسر عزیزم «یا بُنَيَّ». دعوت انبیا عليهم السلام به توحید و خدا باوری نیز با حکمت، موعظه حسنه و جدال احسن بوده است (نحل، ۱۲۵)؛ بنابراین اینها نکات و مسائل مهمی است که حتی در دعوت به توحید و ارائه بینش صحیح در تعلیم و تربیت کارساز است.

لقمان حکیم با به کار بردن لفظ «یا بُنَيَّ» با زبان لَین شروع به آموزش فرزند نموده است تا دل فرزند را تسخیر کرده و برای پذیرش سخن خود درباره مبدأ و معاد انگیزه ایجاد کند.

وی درباره وسعت احاطه علم و قدرت خدا- که بخشی از خداشناسی است و بیانگر نظم و عظمت حسابگری دقیق الهی می باشد- به فرزندش بینش و آگاهی می دهد، و به شکل گیری اندیشه موحدانه فرزند دقت نظر دارد: «إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ». او به هدف گرایی و انگیزه نیز در فرزند توجه دارد؛ بدین ترتیب که از قدرت الهی در دل فرزند خشیت ایجاد می نماید و به فرزند هشدار می دهد که بنده باید همواره به حسابرسی اعمال خود بپردازد و با حسابرسی دقیق، رفتار خود را با فرمان خدا هماهنگ کند و بداند روزی او باید پاسخگوی اعمال خود باشد.

۳-۴. ساحت کنش و رفتار در سوره لقمان و کارکرد تربیتی آن

لقمان، بعد از دادن بینش و ایجاد انگیزه در فرزند، و تحکیم پایه های مبدأ و معاد، که اساس همه اعتقادات است در آیه ۱۷ («یا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصِرْ عَلَيَّ مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ؛ پسر نماز را بر پا دار مردم را به نیکی و معروف دعوت کن و از منکرات و زشتی ها بازدار، با استقامت و صبور باش، که این نشانه ای از عزم ثابت [مردم بلند همت] در امور عالم است)، فرزند را به رفتارهایی دعوت می نماید که از ویژگی های افراد دارای عزم راسخ است. مهمترین مسئله ای که با

بینش صحیح توحیدی شکل گرفت و منجر به رفتار عملی شود، عبودیت و پرستش خداوند است؛ بنابراین روش تربیتی لقمان حکیم ساحت بینشی را با پشتوانه عقل و برهان همراه ساخت؛ ساحت کنش نیز عمیق و ریشه‌ای خواهد بود. یعنی تنها کسی شایسته عبودیت و پرستش را دارد که او خالق همه چیز باشد؛ بنابراین اولین ساحت کنشی در دستور لقمان حکیم در تربیت فرزند اقامه نماز است: «یا بُنَى أَقِمِ الصَّلَاةَ»؛ چراکه نماز مهمترین پیوند تو با خالق است، نماز قلب تو را بیدار و روح تو را مصفی، و زندگی تو را روشن می‌سازد. آثار گناه را از جانت می‌شوید، نور ایمان را در سرای قلبت پرتوافکن می‌دارد، و تو را از فحشاء و منکرات باز می‌دارد (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۱، ج ۱۷، ص ۵۳).

بعد از ارتباط با خالق دومین دستور تربیتی، ارتباط با خلق و جامعه است که مهمترین دستور اجتماعی، در امر به معروف و نهی از منکر جلوه گر می‌شود: «وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ» یعنی مردم را نیکی‌ها و معروف دعوت کن و از زشتی‌ها باز دار. سپس فرزندش را به استقامت در برابر مصایب، «وَأَصْبِرْ عَلٰی مَا أَصَابَكَ» دعوت کرده است (محمدی اشتهاردی، ۱۳۸۳، ص ۸۴).

یکی دیگر از مهمترین رفتاری که لقمان حکیم به فرزند خود دستور می‌دهد، نداشتن تکبر و غرور است. اگر بینش توحیدی به‌درستی شکل بگیرد، رفتاری همچون تکبر و غرور به وجود نخواهد آمد. به عبارتی تواضع و خشوع و فروتنی سرانجام و نتیجه بینش توحیدی است. در آیات آغازین سوره لقمان عامل اصلی و منشأ اصلی نپذیرفتن حق، و تمسخر آیات الهی را تکبر و غرور مطرح کرده است (لقمان، ۶-۷). برتری طلبی و تکبر، که نتیجه آن فساد در جامعه است، عامل اصلی عدم ورود به بهشت معرفی شده است: «تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ غُلُوبًا فِي الْأَرْضِ وَلَا فِسَادًا وَالْآخِرَةُ لِلْمُتَّقِينَ» (قصص، ۸۳). تکبر و غرور که از مفاصل اخلاقی است، می‌تواند در روابط انسان هم نسبت به خویشان و هم نسبت به مردم به وجود بیاید. لقمان حکیم در تربیت فرزند خود دستور می‌دهد نه با بی‌اعتنایی و متکبرانه از مردم روی برگرداند: «وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ» و نه مغرورانه بر روی زمین راه رود: «وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرْحًا» خود

انسان از همین خاک آفریده شده است و چه بسیار انسان‌های صالح و بندگان خالص خداوند در زیر همین خاک مدفون هستند. چطور می‌توان مغرورانه بر روی آن راه رفت.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه در این پژوهش آمد می‌توان به نتایج زیر تأکید کرد:

≠ پایایی جامعه به انسجام نهاد خانواده بستگی دارد و رشد و کمال کودک نتیجه تربیت و پرورش صحیح بوده و دارای مراتب و شامل سطوح مختلف است که از آن به اهداف تربیتی بینش، گرایش و کنش یاد می‌شود. سطح بینشی مربوط به سطح دانش و شناخت فرد است؛ سطح گرایش و احساسات قلبی مربوط به احساسات و علائق دینی است، و سطح کنشی، رفتارها و عملکرد فرد را شامل می‌شود. در برنامه تربیتی والدین برای فرزندش بایسته است در راستای هدف اصلی خلقت و انسان کامل شدن، هر یک از این سه سطح مورد توجه قرار گیرد؛ به عبارت دیگر به‌عنوان اهداف میانی در نظر گرفته شود.

≠ برای تربیت و شکل‌دهی به شخصیت کودک، لازم است به لایه‌های شخصیتی وی، که همان سه سطح مزبور است، توجه شود؛ در تربیت دینی، کسب بینش و ایجاد گرایش و کنش و رفتار با محوریت اعتقادات، خداشناسی و معاد است.

≠ اهمیت سطح بینش و شناخت از آن جهت است که والدین باید در ایجاد تغییرات در مسیر دین‌داری فرزند متوجه این لایه باشد و اساس و مبدأ تربیت دینی را همین لایه قرار دهند و او را برای ورود به دیگر مراحل آماده کنند. همین موضوع، بیانگر اهمیت حوزه بینشی به‌عنوان اولین هدف میانی است.

≠ کنش، لایه رویی شخصیت وجودی انسان است. در حقیقت، رسیدن به سطح بینش و گرایش، می‌بایست قبل از کنش شکل بگیرد. شناخت دینی، برای یک عمل دینی به‌عنوان زیربنا به‌شمار می‌رود. احساس و علاقه مقدماتی هستند برای برانگیختن شخص به‌سوی اقدام، عمل و رفتار شایسته دینی. در مکتب توحیدی،

شناخت نسبت به آموزه‌های دینی به تنهایی و بدون عمل صالح ارزشی ندارد. ≠ هدف دیگر از مراتب تربیت فرزند، سطح گرایش‌های فرد است که شامل عواطف، هیجانات و احساسات و علائق است. بدین معنا که در ایجاد دین‌داری، محور فعالیت‌ها، با خداوند-که مبدأ هستی است- تنظیم می‌شود و حالت‌هایی مانند خوف و خشیت، محبت و تنفر، امید و رجا و خشم و سکینه را در فرد ظاهر می‌سازد. اگر فردی درباره اعتقادات دینی خود برای رسیدن به بینش و شناختی واضح و روشن تلاش کند، ولی در سیر فرایند دین‌داری، این حالت‌ها را از درون تجربه نکند، متدین نیست یا در سیر تدین او کاستی وجود دارد. پس چنین احساسات و تجارب دینی، شرط لازم برای دین‌داری است. در مکتب توحیدی، شناخت و آگاهی به تنهایی ارزشی نداشته و کنش و رفتار به ظاهر دینی بدون احساس و گرایش قلبی از کارآمدی لازم برخوردار نیست.

≠ در تربیت دینی، و در ایفای نقش تربیتی والدین، باید به سطح گرایش و احساسات نیز توجه نماید. والدین به‌مثابه سخنران نیستند که از طریق سخن و به‌طور شفاهی مباحث دینی را به مخاطب دیکته کنند؛ و بازیگر نیستند که در مقام عمل تنها نقش فرد متدین و مبلّغ را بازی نمایند. آنان باید در فرآیند تربیت دینی حب و بغض، خوف و مشیت، امید و رجا و دیگر عواطف را نسبت به آموزه‌ها و مناسک دینی در رفتار خود بروز دهند و هم این عواطف را در کودک برانگیزند. برانگیخته شدن احساسات و عواطف نسبت به موضوعات دینی منجر به بروز رفتار دینی می‌شود.

فهرست منابع

- * قرآن کریم.
- آقاتهرانی، مرتضی؛ حیدری کاشانی، محمداقرا. (۱۳۹۲). خانواده و تربیت مهدوی. تهران: کتاب یوسف.
- ابراهیم زاده، عیسی. (۱۳۷۹). فلسفه تربیت. تهران: دانشگاه پیام نور.
- ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمدبن علی. (۱۳۷۶). امالی (مترجم: محمداقرا کمره‌ای). تهران: کتابچی.
- ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمدبن علی. (۱۳۸۷). من لایحضره الفقیه (ج ۴). بیروت: دارالاضواء.
- ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمدبن علی. (۱۴۰۴ق). عیون أخبار الرضا (ج ۲). بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۱۸ق). الإقبال بالأعمال الحسنة (اقبال الاعمال). قم: حوزه علمیه قم.
- اسکندری نژاد، خدیجه. (۱۳۸۹). نقش شخصیت مادر در تربیت فرزند. طهورا. شماره ۷، صص ۱۲۹-۱۱۶.
- باقری، خسرو. (۱۳۸۳). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی (ج ۲). تهران: انتشارات مدرسه.
- باهنر، ناصر. (۱۳۹۶). آموزش مفاهیم دینی همگام با روان‌شناسی رشد. تهران: بین الملل.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۲). مبدا و معاد. تهران: نشر الزهرا.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). تفسیر موضوعی (ج ۷). قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۰). ادب قضا در اسلام. قم: اسراء.
- حراعلی، محمدبن حسن. (۱۳۹۷ق). تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة (ج ۱۵). بیروت: داراحیاء التراث العربی.

حسینی زاده، سیدعلی. (۱۳۹۷). تربیت فرزند (چاپ چهاردهم). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۸). لغتنامه دهخدا (ج ۱۱). تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

ریو، جان مارشال. (۱۳۸۰). انگیزش و هیجان (مترجم: یحیی سیدمحمدی). تهران: نشر ویرایش.

شاملی، عباسعلی. (۱۳۸۶). مجموعه مقالات تربیت اخلاقی (پیش فرضها و چالشها). قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها.

شریف قریشی، باقر. (۱۳۸۵). النظام التربوی فی الاسلام. بی جا: مهر امیرالمومنین.

صالح سعیدی، ابواسحاق. (۱۳۸۷). نکات تربیتی سوره مبارکه لقمان. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده اصول الدین، استاد راهنما: مجید حیدری فر.

طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن (مترجم: سیدمحمدباقر موسوی همدانی، ج ۱۳، ۱۴). قم: دفتر انتشارات اسلامی.

علی اکبری، راضیه. (۱۳۹۶). رسالت مادری در آموزه های دینی. ره توشه راهیان نور محرم. صص ۷۵-۸۷.

کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۳۶۵). الکافی (ج ۱). تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (ج ۷۸). بیروت: دار إحياء التراث العربی.

محمدی اشتهاودی، محمد. (۱۳۸۳). لقمان و حکمت های دهگانه او در قرآن. بوشهر: نشر موعود اسلام.

محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۷۳). میزان الحکمه (ج ۲). قم: دارالحديث.

محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۰). منتخب میزان الحکمه. تلخیص: سیدحمید حسینی، قم: دارالحديث.

- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۰). اخلاق در قرآن (ج ۱). قم: مؤسسه امام خمینی.
- مطهری، مرتضی. (بی تا). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۹). مجموعه آثار استاد مطهری (ج ۶). تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (بی تا). اصول فلسفه و روش رئالیسم (ج ۱، ۵). تهران: صدرا.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۳۹۰). تفسیر کاشف (محقق: موسی دانش، ج ۶). قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- مکارم شیرازی، ناصر، و دیگران. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه (ج ۱۷). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- موسوی خمینی، سیدروح الله. (۱۳۷۵). صحیفه نور (ج ۷). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- وطن دوست، محمدعلی. (۱۳۹۷). تحلیل فلسفی ارتباط میان «بیش»، «گرایش» و «منش» و ارائه راهکارهای تربیتی دستیابی به رفتار سالم. پنجمین کنفرانس بین المللی روانشناسی، علوم تربیتی و سبک زندگی. دانشگاه فردوسی مشهد.
- هاشمی رکاوندی، سیدمجتبی. (۱۳۸۲). تربیت و شخصیت انسانی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- یوسفی، علیرضا. (۱۳۸۳). واژه نامه توصیفی آموزش؛ طبقه بندی اهداف آموزشی حیطه عاطفی. مجله ایرانی آموزش در علوم پزشکی. ۴(۱۲)، صص ۱۲۹-۱۳۰.
- Tomei, L.A. (2005) *Taxonomy for the technology domain*. London: information science publishing.